

KÖNYVISMERTETÉSEK

KOPPÁNY TIBOR

A sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai

Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye 7.

Veszprém megye I.

Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2009. 211 p. ill.

Koppány Tibor, mint a kötet előszavában jelzi, sok évtizedes elmaradást igyekezett pótolni a címben szereplő két épületegyüttes reneszánsz faragványainak közzétételével. A kötet kiadására az alkalmat a 2008-as reneszánsz év szolgáltatta. A sümegi vár és a devecseri kastély sajátos helyzetét mutatja, hogy noha mindkét helyen már évtizedekkel ezelőtt (Sümegeen 1954/1957–1965, Devecseren 1974–1976 között és 1980-ban) sor került régészeti és/vagy műemléki kutatásra, továbbá helyreállításra, a munkálatok azonban sem Sümegeen, sem Devecseren messze nem tekinthetők befejezetteknek, jóllehet az előbbi helyen 2009-ben Koppány András és Markó Ágnes vezetésével a vár feltárásának folytatására már lehetőség nyílt.¹ Mégis, az eddig előkerült faragványok egy jól körülírható csoportja, a reneszánsz faragványok jellege (korszak, stíluskör, anyag, keletkezési körülmények, személyi kapcsolat) indokoltá tette ennek közzétételét.

A 211 oldalas kötet tagolása egyértelmű, jól követhető módon épül fel. Mindkét építmény esetében először az épületegyüttes leírásával és kutatástörténetével kezdődik a szöveges rész. Ez Sümeg esetében rövidebb terjedelmű, hiszen, mint Koppány Tibor is utal rá, a régészeti feltárás és a műemléki helyreállítás befejezése (a körülményeket ismerve inkább lezárása) után az akkor elért eredményekről korábban már részletes publikáció született.² Devecser esetében ugyanakkor szükséges volt a sümeginél nagyobb lélegzetű kutatási beszámoló közreadása, hiszen ez korábban ilyen részletességgel nem történt meg.³ A kutatástörténeti bevezetőt mind a sümegi vár, mind a devecseri kastély esetében egy igen részletes történeti rész követi, melyben Koppány Tibor a tőle megszokott példamutató alaposággal használta fel a két építményre vonatkozó levéltári és szakirodalmi adatokat. A történeti adatokat feldolgozó fejezeteknél is találunk különbséget, a sümegi vár esetében inkább a reneszánsz építkezésekhez kapcsolódó időszak került részletesebb kifejtésre, míg a devecseri kastélynál annak teljes történeti és építéstörténeti ismertetése is megtörtént. Ezek után már a reneszánsz kőfaragványokkal és azok anyagával, illetve az ismert faragott kőanyag szerkezeti összefüggéseivel és rekonstrukciós lehetőségeivel foglalkozik a szerző. Végül egy katalógus zárja a kötet mindkét fő fejezetét, ahogy mindez a Lapidarium Hungaricum-kötetek tagolásánál már megszokhattuk. Utolsó fe-

1 Az erről szóló beszámolót a *Castrum* jelen számának túravezetőjében megtalálja az Olvasó a sümegi várat bemutató, a kutatók által írt fejezet második felében.

2 KOPPÁNY TIBOR–KOZÁK KÁROLY: A sümegi vár feltárása és helyreállítása. In: Magyar Műemlékvédelem 1963–1966. Budapest, 1969., KOZÁK KÁROLY: A vár feltárása. Uo. 91–123. (továbbiakban: KOZÁK 1969), KOPPÁNY TIBOR: A vár helyreállítása. Uo. 125–144. A korábbi publikációkra csak egy-egy ponton utalok, azok feldolgozása nem képezte a recenzió célját.

3 Jóllehet 1983-ban megjelent egy publikáció a kutatásról: KOPPÁNY TIBOR: A devecseri kastély kutatása. *Építés- és Építészettudomány*, 15. (1983) 261–271. (továbbiakban: KOPPÁNY 1983).

jezetként a sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz faragványainak közzétani vizsgálatáról (Gálos Miklós, Kertész Pál és Marek István munkája) olvashatunk. A kötetet a rövidítések (intézményi és levéltári egységek, évkönyvek, publikációk) jegyzéke, ill. a képek jegyzéke (összesen 235 db kép, rajz és fotó együttesen) zárja.

Recenzióban nem tárgyalom részletesen a sümegi vár és a devecseri kastély birtoklás-, építés- és kutatástörténetét, hiszen mindezek összefoglalása jelen kiadvány hasábjain más szerzők tollából egyébként is olvasható.⁴ Röviden mégis szükséges egy-egy adattal utalni a két épületegyüttes és az azokból előkerült faragott kőanyag kutatástörténeti vonatkozásaira is.

A kötetben feldolgozott kőfaragványok előkerülési módja igencsak eltérő. Sümegen a vár feltárása és helyreállítása közben találták a kőanyagot, részint a vár egyes részeit borító – egyébként az 1740-es évek bontásából származó – omladékban, részint a vár egyes épületeinek, építményeinek falazatában, kisebb részben a kövek eredeti (pl. az 1554-es feliratos táblák), de inkább másodlagos felhasználási helyén.⁵ A feltárás során előkerült faragott kőanyagot döntően a várban, néhány töredéket a sümegi Kisfaludy Emlékmúzeumban őriztek, őriznek. Jellemző lehet azonban a hazai viszonyokra, hogy a sokáig valódi gazda nélküli várban lévő kőtári raktárként használt helyiséget a „látogatók” idővel feltörték, a kőanyag egy részét összetörték, vagy legurították a hegyről, és emiatt az ott tárolt anyag egy része alighanem örökre elveszett. Szerencsére közülük több eltűnésük előtt fel lett mérve. A kőanyag tárolása és őrzése vár üzemeltetésének magánkézbe adása óta megoldódott.

Sümegen egy 1987-es adatfelvétel szerint mintegy 250 db faragott kő volt található, melynek 60%-a 14–15. századi gótikus, 30%-a 16. századi reneszánsz és 10%-a 17. századi barokk faragványként lett meghatározva.⁶ A mostani recenzióban tárgyalt kötetben ugyanakkor a szerző már másfélezer darabra becsülte a várban lévő kőanyagot, hozzátéve, hogy ezek jelentős többsége – mint idéztem is – a vár és épületeinek falába másodlagosan van beépítve. Koppány Tibor a 2009-es kiadványban így is csaknem 300 darabban határozta meg a stílusosan értékelhető kőfaragványok számát, ebből 130 db gótikus, 83 db reneszánsz és reneszánsz kori, kb. 70 db kora barokk faragványként került értékelésre. A feldolgozott kőanyag részben leltározott, részben leltározatlan.

A Sümegen most közreadott kora reneszánsz kőanyag döntően az 1524–1528 közötti években – azaz Szalaházy Tamás püspöksége idején – történt építkezésekhez köthető.⁷ Fontos tudni azonban, hogy a közreadott faragványok datálására Sümegen csak közvetett úton, a történeti adatokból az építető püspök személyére levont következtetések, a

4 Lásd Koppány András és Markó Ágnes Sarolta „Sümeg, vár”, ill. Kupovics Renáta „A devecseri kastély” c. írását (az előbbi tanulmányra már az 1. jegyzetben is utaltam).

5 Mint a Koppány Tibor írásából is kiderül, jelentős számú, a várból származó, annak egyes épületei bontása után építőanyagként felhasznált faragvány található beépítve a városban álló barokk püspöki palotában is.

6 *Lapidarium Hungaricum I.*, Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye, Általános helyzetkép. Szerk. FELD ISTVÁN–HORLER MIKLÓS–KOPPÁNY TIBOR–LÖVEI PÁL–SZEKÉR GYÖRGY. Országos Műemléki Felügyelőség. Budapest, 1988. (továbbiakban: LAHU I.). Sümeg, várom: 408–409.

7 Korábban ugyanakkor felmerült ennél korábbi, az 1500 – 1520 közötti évekre történő datálás lehetősége is. KOPPÁNY TIBOR: A Közép-Dunántúl reneszánsz építészete. *Ars Hungarica*, 1984/2. 183–232., 195–196. és 196. oldalon 7. kép (továbbiakban: KOPPÁNY 1984). Koppány Tibor 2009-es munkájával felülbíráltta korábbi kormeghatározását, noha ez a 2009-es műben nem lett kihangsúlyozva. A korábban felvetett, Beriszló Péter püspökségéhez (1512–1520) kötött kelteztést a most ismertett kötet hasábjain már – a püspök által irányított és részben finanszírozott törökellenes harcok anyagi vonzatai miatt – a szerző nem tartja valószínűnek.

részletformák, a felhasznált anyag (pl. budai márga, finomszemcsés pannon homokkő, kavicsos homokkő, permii vörös homokkő, stb.), illetve a sümegi köveknek a kötetben tárgyalt deveceeri, évszámmal keltezhető kőfaragványokkal való rokonsága, továbbá a két építmény közötti személyi kapcsolat (Deveceeri Choron András, mint a püspök építkezéseit irányító sümegi várnagy, egyúttal pozíciójából hasznot húzó deveceeri birtokos, kastélyos úr) alapján volt csak lehetőség.⁸ A feldolgozott kőanyag többsége ajtó- és ablakkerethez tartozó töredék, melyek vizsgálata alapján összesen tizenhárom ajtó- és tizenöt ablakkeret töredékei voltak meghatározhatóak. Megmaradt még kilenc párkánytöredék (egy ezekből kandallóhoz tartozott), négy ablakkönyöklő és három domborműves kőlap töredéke is. A töredékek viszonylag kis száma miatt lehetőség volt csaknem valamennyi faragott kő rajzi felmérésének, valamint sok esetében a faragványokról készült fotónak a közzétételére is. Mind a közzétett rajzok, mind a fotók igen jó minőségűek, további kutatásokhoz kiválóan használhatóak. Jellemző ugyanakkor az anyag töredékességére, hogy ezekből Koppány Tibornak mindössze négy ajtó- és egy ablakkeret rajzi rekonstrukciójára volt lehetősége, ráadásul – a vár épületeinek nagyfokú pusztulása miatt – ma már ezek helye sem azonosítható be egyértelműen. Ez következik a faragványok már említett előkerülési módjából is. Az elvégzett geológiai vizsgálatból kiderül, hogy a budai márgából faragott kövek kivételével valamennyi kőfaragvány anyaga a Sümeg környéki, püspöki birtokban lévő bányákból került ki. A faragványok Sümegen (de nem a várban!) lettek kifaragva (a budai márgából készült faragott köveket készen szállították Budáról Sümegre). A bányászattal, illetve a köveknek az építkezésnél történt felhasználásával kapcsolatban a kötetben képet kapunk a korabeli építkezések megszervezéséről, lebonyolításáról is.

A Deveceeren feldolgozott és közzétett faragott kőanyag az épület falából került kibontásra, a kutatás előtt csak egy kandalló utalt a 16. század eleji reneszánsz emlékekre. Deveceeren régészeti feltárára egyáltalán nem, falkutatásra is csak nagyon rövid időszakokban és csak az épületegyüttes egyes részein volt lehetőség, teljes mértékű kutatás tehát itt sem történt. A kastélyból jelen kötetben összesen 67 tételnyi reneszánsz faragvány közlése történt meg. Az említett, 1987-es adatközlésben egyébként mintegy 80 db reneszánsz követ származtattak Deveceeri Choron András 1526 körüli építkezéséből.⁹ A köveknek eredetileg önálló raktárhelyiségük volt, ám ezt épp az akkori Országos Műemléki Felügyelőség számolta fel, azóta a kövek az udvar északnyugati sarkában várják sorsuk jobbra fordulását. A korlátozott mértékű kutatásból jelenleg rendelkezésre álló deveceeri kőanyag csaknem teljes egésze 1526-ból, illetve az 1526 körüli évekből származik. Ezek datálását megkönnyítette a főépület emeleti falából kibontott és eredeti helyén rekonstruált ajtókeret szemöldökkövének frízlemezén olvasható 1526-os évszám. A deveceeri faragott kövek – hasonlóan a sümeg várbeliekhez – mindegyikéről rajzi felmérés, jó részükről fotó is közzé lett téve, melyek minőségéről, használhatóságáról a sümegi vár esetében elmondottak ismételtetők meg. Az itteni kövek ajtó- és ablakkeretek, kandallók és boltozati gyámkövek rétegekövei és töredékei, néhány kivételével mind leltározottak. Sümeggel ellentétben itt nagyobb lehetőség volt a rekonstrukciókra,¹⁰ jóllehet a kutatási lehetőségek még a sümeginél is szerényebbek voltak. Megtörtént két ajtókeret rekonstrukciója, eredeti helyén, műkö kiegészítéssel, egy keresztosztós ablakkeret szintén műkö kiegészítéssel került bemutatásra (de nem eredeti helyén), továbbá egy kandalló rekonstrukciója másodlagos

8 Évszámos töredékek a sümegi várban az 1550-es évek előtt nincsenek.

9 LAHU I., Deveceer, volt Esterházy kastély, 402.

10 Ajtó- és ablakkeret, ill. kandalló-rekonstrukciók korábbi közléséhez l.: KOPPÁNY 1983. 267–270., 3–7. kép, ill. KOPPÁNY 1984. 208–209., 19–21. kép.

helyzetben került elhelyezésre. Egy ablak- és egy ajtókeret, továbbá egy kandalló elméleti rekonstrukcióban került bemutatásra. A geológiai vizsgálat kiderítette, hogy a devecseri kőfaragványokat ugyanabból a kőzetanyagból faragták ki, mint a sümeg várbelieket. Ez újabb bizonyítéka a két anyag közti szoros összefüggésnek és azok egykorúságának.

A feldolgozott kőanyag publikálásával kapcsolatban még néhány észrevétel. A könyvben bemutatott reneszánsz faragott kőanyag, mint a kötetből és az eddig leírtakból is kiderül, mindkét épületegyüttes esetében egy építési periódushoz, az 1520-as évek közepének építkezéseihez kapcsolódik, közzétételének alapját a régióban két szomszédos, egy időben zajló, Devecseri Choron András révén személyi összefüggésben is vizsgálható építkezés emlékanyaga képezte. Más reneszánsz kőfaragvány alig került be a kötetbe. Igaz az eddigi kutatási eredmények alapján erre csak Sümeg esetében lenne lehetőség. A Kövessy András püspök (1553–1567) nevéhez köthető – a kötetben olvasható történeti rész alapján igen jelentős – reneszánsz stílusú építkezésekről, illetve az 1562-es villámcsapás okozta robbanás és tűzvész utáni újjáépítés emlékanyagából csak két évszamos töredék (egy kötömb 1559-es és egy párkány részlete 1567-es évszámmal) szerepel a katalógusban, de természetesen az északkeleti bástya falában lévő ma már csaknem olvashatatlan 1554-ből származó feliratos kövek is említésre kerültek.¹¹ Hasonlóképpen nem szerepelnek a katalógusban a gótikus faragványok sem, melyek egy részét pedig a szerző maga is egykorúnak határozta meg a kora reneszánsz anyaggal, azaz Sümegen is beszélhetünk a késő gótika és a kora reneszánsz egymás mellett éléséről a Jagellókorban. Felvetődhet lehetőségként, hogy ez utóbbiakat egykorúságuk miatt talán érdemes lett volna a kora reneszánsz faragványokkal együtt tárgyalni. Igaz viszont, hogy a kötet elején a szerző maga is utal arra Sümeg kapcsán, hogy a gótikus faragványok feldolgozása későbbre halasztódik, idő hiányában nem kerültek be a jelen recenzióban tárgyalt *Lapidarium Hungaricum*-kötetbe. A reneszánsz kőanyag felmérése, fotózása ugyanakkor már befejeződött.

A munkát e miatt is érdemes lenne folytatni, hiszen a cél nyilvánvalóan az lenne, hogy a mégoly befejezetlen kutatás ellenére is minél teljesebb képet kapjunk a sümegi vár építkezéseit reprezentáló faragott kőanyagról. Kérdés lehet persze a jövőben a szerkesztés és közzététel ügye, hiszen ha a sümegi vár kőfaragványainak katalógusa önállóan kerülne közlésre, úgy előállhat az a sajátos helyzet, hogy a következő kötetben a gótikus építkezésekhez köthető faragványokat közvetlenül a barokk koriak követik – hacsak nem lesz újra közreadva a reneszánsz kőanyag – mint említettem a gótikus anyag egy része ugyanahhoz az építkezéshez köthető, mint a most publikált reneszánsz töredékek. Előfordulhat, hogy a sümegi vár faragott kőanyagát a kutatók, érdeklődők két külön kötetből lesznek kénytelenek összegyűjteni, ami az áttekinthetőséget, az összefüggések megértését esetleg megnehezítheti, bár lehetetlenné nem fogja tenni. A teljes faragott kőanyag feldolgozása nyilván jóval nagyobb terjedelmű munkát is igényel majd.

A sümegi kőfaragványok további közzétételével kapcsolatban maradt még tehát nyitott kérdés, azonban az újabb kötet megjelenéséig a jelen recenzióban tárgyalt színvonalas kiadvány révén már most is áttekintést kaphatunk a Jagelló-kor végi Magyarország

11 Könnyen lehet, hogy a hiba bennem van, de a recenzióban tárgyalt kötetből számomra nem derült ki egyértelműen, hogy Kövessy püspök építkezéseiből több kőfaragvány nem is maradt-e fenn és/vagy eddig nem is került-e elő feltárásokból, noha a 83 db-ból álló reneszánsz kőfaragvány-mennyiség, úgy tűnik, ki lett merítve. Egy korábbi tanulmány szerint ugyanakkor a vár püspöki palotaszárnyának feltárásából több késő reneszánsz nyílászkeret töredéke is ismert: KOPPÁNY 1984, 219. Kozák Károly a feltárás kapcsán a palotaszárnyban csak egy-két helyen említ reneszánsz kerettöredékeket: KOZÁK 1969. 99–101. és 102–103.

reneszánsz stílusú építkezéseinek két – a faragott kőanyag szempontjából részletesebben eddig fel nem dolgozott – építészeti emlékéiről, mely igen nagy hasznára válik az építészettörténet kutatóinak. Folytatása remélhetőleg mihamarabb következik.

Giber Mihály

KARCZAG ÁKOS–SZABÓ TIBOR

Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei

Várok, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig
Semmelweis Kiadó, Budapest, 2010. 758 p.

Előre kell bocsátanom, bár tudtam e könyv megjelenésének előkészületeiről, a nyomdát elhagyó mű volumene engem is meglepett. Lenyűgöző és irigylésre méltó az a kitartó, komoly erőfeszítést, szorgalmat és háttértudást igénylő terep- és könyvtári munka, mely néhány év alatt lehetővé tette e fajsúlyos kötet elkészülését. Mindezt igényes, jól szerkesztett, szépen illusztrált kivitelben.

Karczag Ákos és Szabó Tibor 2003-ban kezdték el erdélyi terepmunkáikat, évente több héten keresztül nemcsak a közismert várakat, kastélyokat, templomvárakat stb., hanem a szakma által is kevésbé ismert várhelyeket, régészeti lelőhelyeket keresve fel. A megfeszített tempóban folyó terepmunkák, melyeknek harmadik főszereplője a nélkülözhetetlen Jakab József volt, általában kora reggeltől késő estig zajlottak, időjárás viszonyoktól szinte függetlenül, kihasználva a nap minden percét (olykor még egy kávészünet is komoly szabálysértésnek számított...). Nekem is volt szerencsém néha-néha csatlakozni a csapathoz, olyan várhelyeket keresve fel, ahová egyébként talán még mindig nem jutottam volna el (pl. a Hunyad megyei barlangvárak, a Kárpátok keleti oldalán található karácsonykői vár vagy a Tatárhavas gerincén magasodó Keresztvár).

Karczag Ákos „civilben” a Magyar Képzőművészeti Egyetem rektori hivatalának munkatársa, újságíró, valamint a Várok, Kastélyok, Templomok c. folyóirat egyik szerkesztője Szabó Tiborral együtt, aki képzettségét illetőleg gépészmérnök, manapság szabadúszóként műszaki ellenőrzéssel és szaktanácsadással foglalkozik. Terepi tapasztalataik és önképzésük során a szerzők, holott nincsen történelmi vagy régészeti végzettségük, sok tekintetben elsajátították a szakma fogásait és módszereit, így nyugodtan nevezhetők amatőr régészeknek és várkutatóknak.

Munkájuk lényegében Erdély és a középkori Magyar Királyság további Romániához csatolt területei védelmi jellegű objektumainak a számbavétele, egy olyan helyzetfelmérés, mely műemlékeink és régészeti lelőhelyeink eme csoportjáról a lehető legpontosabb képet nyújtja. A legfőbb cél, mint azt maguk a szerzők is írják, „nem a történeti ismertetés, hanem a pontos helymeghatározás, a felkeresési útvonal ismertetése és a mai állapotok leírása, fényképes bemutatása volt”. A terepbejárások, azonosítások, leírások, vázlatok, fényképek képezik tehát a munka legfőbb értékét, a pontos, megbízható helyleírást. Ilyen helyismerettel a szakma nagy többsége – valljuk be – nem rendelkezik! Ugyanakkor még manapság is tömegesen hagyják el a nyomdát olyan szakkönyvek, melyek helyleírásai, állapotfelmérései esetenként a valóságtól teljesen elütnek. Mint tudjuk

a terepismeret nélküli elemzések gyakran tévutakra vezetnek, még akkor is, ha azokat képzett szakemberek végzik.

A hatalmas adattár, ismeretanyag – melyek jó részét a www.varak.hu weboldalon is megtaláljuk – könyv formájában való kiadását lényegében az indokolta, hogy „mindmáig nem készült magyar nyelven teljességre törekvő összefoglaló munka Erdély összes, sokszor csak alig látható erődítményeiről”. Az indoklás egyben figyelmeztetés is az erdélyi és nemcsak erdélyi magyar szakma számára, hogy vannak lemaradásaink és adóságaink, s hogy kulturális értékeink, épített örökségünk és identitásunk megőrzése a jövőben is elválaszthatatlan a tudományos munkától. Addig is, ezt az űrt betöltendő kötet hiánypótló munka, annak ellenére, hogy elsősorban nem a szűk szakma számára íródott.

Jellegét tekintve szintézis, műfaja nehezen határozható meg, olyan helyzetfelmérés és állapotleírás, mely történeti adataival és tárgyyszerű leírásaival egy lexikon alapja lehet a jövőben. Összetett és szerteágazó tematikáját a terjedelmes cím is mutatja, tükrözve a teljességre igyekvő törekvést. A történész, régész és művészettörténész szakma sok mindent kifogásolhat benne, pl. a szerteágazó tematikák egybefogását, a tipológiai csoportosítások mellőzését, a forráskritika hiányát, a régészeti leletanyag súlytalanságát, vagy az alsó és felső időhatár megválasztását. E módszertani hiányosságok ellenére, azt hiszem a munkát szakemberként is nagy haszonnal lehet forgatni akkor, ha olvasásakor és használatakor eltekintünk a szigorú és kritikus elvektől, hisz talán éppen ez volt a legfőbb akadálya annak, hogy a szakma részéről nem születhetett meg ilyen szintézis az elmúlt húsz évben. Nézzük tehát így ezt a grandiózus munkát!

A kötet paraméterei: A/4 formátum, 758 oldal, és hogy jobban érezzük súlyát: 3,75 kg!

Bevezető fejezetének – melyet angolra is lefordítottak – első felében a mű születési körülményeit, célkitűzését és alkalmazott módszereit ismertetik a szerzők. A munka vezérelve a terep felderítése, ugyanakkor a történeti források összegyűjtése, a forráskritika, a régészeti leletek és művészettörténeti adatok ismerete és felhasználása már esetlegesebb, a szerzők képzettségét és lehetőségeit tekintve nem is lehetett teljes körű. E hiányt a szakirodalmi tájékozódás volt hivatva valamelyest pótolni, a címszavak tartalmának bemutatásában a terepi viszonyok mellett ez kapta a legnagyobb hangsúlyt, a szerzők, mint azt kiemelik, az egymásnak ellentmondó vélemények vonatkozásában nem kívának állást foglalni.

Részletekbe menő, elemző fejezetekre a Karczag–Szabó szerzőpáros érthető okoknál fogva nem is vállalkozhatott. A történeti háttérrel a „Bevezető” gerincét kitevő, alfejezetekre felosztott tematikák kronológiai sorrendben való bemutatása hivatott képezni, a témakörök rövid, áttekintő kutatástörténetével és a magyar történelemben elfoglalt szerepükkel.

Az első ilyen tematika „A magyarság által használt legkorábbi várak” csoportja, Kozárvár, Sajósárvár, Várkudu esetenként őskori alapú földvárak. E vár csoport – hangsúlyoznom kell – ma már mindössze egy meghaladott kutatástörténeti preconcepció, hisz tipológiailag és a kutatás jelenlegi szintjén, korukat illetően is megegyeznek az „Ispánsági várak” alfejezetben tárgyalt, földváraknak nevezett erősségek korai periódusaival (Kolozsmonostor, Doboka, Bihar stb.). Míg utóbbiak a Magyar Királyság közigazgatási, vármegyei központjai voltak, az Árpád-kori földvárak jelentős része ún. megyei háttér nélküli várispánságként működött, a királyi vármegyék központjaihoz hasonló várszervezettel, elsőrendű szerepet töltve be az ország védelmében. A „kelet-erdélyi várendszert” (Firtos vára, Budvár, Tartód vára, Herec vára stb.) és a székelyföldi töltésvo-nulatokat (pl. Kakasbarázda, Ördög útja), mint azt a szerzők is jól érzékelik, csak pusztán

kutatástörténetük kapcsolja össze. Az Erdélyben található töltésvonulatok vagy hosszanti sáncok kutatásának legújabb eredményei alapján ezek új, még eléggé homályos történetéről beszélhetünk. Dél-Erdély egyszerű gyűrűfalas várait (pl. Breáza, Felek, Cód, Szibiel, Tilicske) legfőljebb formai elemek kötik össze, egy védelmi rendszerbe nehezen illeszthetők, mint ahogy a szerzők időzöjeles megfogalmazása is jelzi.

A Német Lovagrend barcasági várainak problémátörténete a kutatók által e téren leggyakrabban idézett várak bemutatásán keresztül történik, tudatában annak, hogy a lovagokkal kapcsolatba hozott várak egy részében (Bodzavám, Hőltővény, Podu Dâmboviței) a régészeti kutatások alapján még nem sikerült Árpád-kori építési fázis nyomát kimutatni. Ha az alfejezetek tematikáját nézzük, akkor érzékelhető, hogy a 12/13–14. századi várak sorából kimaradt egy fontos várcsoport, a klasszikus nemesi magánvárak vártípusa.

A Zsigmond-kori al-dunai végvárrendszer elemei (Drankó vára, Szentlászlóvár, Szörényvár stb.) a Vaskaputól az Adriáig a török elleni védelem jól körülhatárolható várcsoportját alkotják, viszont fontos kihangsúlyozni, hogy ez a végvárrendszer Hunyadi Mátyás idején épült ki teljesen (kettős várvonal, védelmi szervezet), így az alcím „Zsigmond-kori” utalása hiányos és figyelmen kívül hagyja a Hunyadiak tevékenységét. Ezzel szemben – egyébként jogosan – önálló alfejezetben különítik el a török várakat és palánkokat (Orsova, Szentjobb, Tótvárad).

A templomvárak típusa jól elhatárolható alfejezetet alkot, benne nemcsak szászföldi és székely, védelmi elemekkel ellátott templomokkal, hanem az Erdélyi-medence középső és nyugati részein is megtalálható megerősített egyházakkal. Erdélyben általában a késő középkortól, a török veszély hatására erősítik meg a városok egy részét falakkal és tornyokkal (Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó, Medgyes). E témakörrel szintén önálló alfejezet foglalkozik. A castellumok–(vár)kastélyok típusa Erdély-szerte is széles körben elterjedt volt, ez a megnevezés védelmi és reprezentációs célokat egyaránt betöltő nemesi vagy főúri építésű lakóépületekre, kastélyokra vonatkozik. A barlangvárak az erdélyi önvédelem sajátos formáit képezték. A mészkőben képződött barlangok védőfállal való elzárása a török korban főként az Erdélyi-érchegységben terjedt el (Máda, Erdőfalva, Rév), viszont Székelyföldön is előfordul (Vargyas-szoros erődített barlangjai). E védelmi forma sajátos alcsoportját alkotják a puha konglomerátumba mesterségesen ásott, viszonylag kisméretű, főként Udvarhelyszékre jellemző barlangok, melyek bemutatását a telekfalvi kivételével mellőzik a szerzők, arra hivatkozva, hogy ezeknél nem találni épített védelmi elemeket. Eljárásuk módszertani szempontból elhibázott, ugyanis a kőzetbe vájt barlangkamrák védőfalát a sziklafal természetes mellvédje képezte, erre tervezték a bejáratot és a kémlelőnyílásokat/lőréseket. (Egyébként a földfelszín átalakításával kiképzett várárkoknak általában úgyszintén nincsenek épített összetevői, de védelmi szerepük ettől még nem vitás, ugyanis a védelmi funkció nemcsak az épített elem függvénye...) A bástyás várak, újkori fellegvárak és erődök (pl. Nagyvárad, Gyulaféhérvár, Arad, Fogaras) tárgyalása után az „Újkori tartós harcállások és tábori erődítések” alfejezet részletesen foglalkozik a 18–19. századi osztrák, magyar (1849) és osztrák-magyar katonai létesítményekkel. A korszak már valóban kívül esik a régészeti kutatások időhatárán, noha a Kárpátok szorosaiban (Gyimesi-szoros, Úz-völgye, Ojtozi-szoros, Tömösi-szoros stb.) manapság jól felismerhetők és tanulmányozhatók ezek az objektumok. A szerzők a bécsi Kriegsarchivban Jankó Annamária és Domokos György által végzett kutatásoknak köszönhetően több, eddig nem ismert hadmérnöki tervrajzot tettek közzé.

A kötet tárgyleíró része, adattára mindössze két csoportra oszlik: várak, várkastélyok, városfalak, barlangvárak, sáncok és erődítmények együttesére, valamint templomvárakra.

Az objektumok névsor szerint kerülnek bemutatásra, világos, könnyen érthető szerkezetben: szöveges leírás történeti adatokkal, kutatástörténettel, helyleírással és mai helyzetképpel, a címszó végén rövid könyvészeti tájékoztatóval. A szöveg előtt háromnyelvű helységnév, mai közigazgatási beosztás és GPS koordináták találhatóak. A sokszínű illusztratív anyagot a III. katonai felmérés térképszelvénye – az adott objektum helyével és annak környezetével –, fényképek, vázlatok és alaprajzi rekonstrukciók képezik. A szerkezet kialakításában Hermann Fabini templomváratat tárgyaló, szintén grandiózus művének hatása érződik, pozitív értelemben.

A várak, várkastélyok stb. csoportja 360 címszót tartalmaz, mely viszont több mint 400 objektumot jelent, ugyanis egy-egy címszó alatt több vár vagy erődítmény is előfordul. A második csoportban 271 templomvár kapott helyet. Mindkét csoport végén egy-egy kiegészítő fejezet található az azonosítatlan vagy kérdéses objektumokkal.

A kötet végén válogatott bibliográfia és több szempontú helynévmutató, valamint egy kihajtható térképmelléklet szerepel a tárgyalt objektumokkal és helyszínekkel.

A hatalmas adattár legnagyobb erénye a pontos lelőhely-ismertetés és a mai helyzetkép bemutatása. A szerzőket erről az oldalról biztosan nem érheti kritika, hisz számos esetben pontosították, helyesbítették a korábbi topográfiai kutatásokat. A várak leírásában – kár, hogy ez nem kapott önálló alcímet a bevezető fejezetben – a Fehér megyei Felsőpián és Sebesláz kisméretű, árokkal, illetve sánccal övezett földvárait a szerzőpáros joggal, az Árpád-kori nemesi várak jellegzetes csoportjával, az ún. kisvárakkal, a mai Magyarország területéről jól ismert vártípussal vélik azonosnak. Ilyenek Erdély területén is jelentős számban álltak, néhány példát említve: Szászdálya, Küküllőfőhegyregyháza, Sajómagyarós, Küküllővár, Kustalyvár. A vártípus pontosabb elkülönítését és esetpéldáinak keltezését eddig a kis számban folyt régészeti kutatások nem igazán tették lehetővé.

A gyűjtőmunka és a közlés minden téren a teljességre törekvés jegyeit viseli magán. A „Székelyföldi töltésvonulatok” címszó alatt a szerzők igyekeznek állást foglalni egy olyan témakörben, amelyről meglehetősen ellentmondásos vélemények hangzottak el az elmúlt másfél évszázad folyamán. A kérdéskör kétségkívül meglehetősen bonyolult és szerteágazó. A Görgényi-havasok, a Hargita- és a Persányi-hegység nyugati oldalán vagy vízválasztóján húzódó, földből, illetve kőből rakott sáncok és árkok (Ördög-útja, Ördögborozda, Kakasborozda) fő vonulatából vett faszénminták C-14 elemzése a késő népvándorláskorra keltezte ezek építésének korát. Viszont több olyan, eddig a székelyföldi „töltésvonulat-rendszer” részeként leírt, általában 100-300 m közé tehető hosszanti sánc és árok ismert a fenti terület várainak környezetében (pl. Rapsóné vára, Firtosvár, Kustalyvár, ún. rikai várak) és a Vargyas-szoros mellett, melyek – terepi megfigyeléseink szerint – szoros kapcsolatban álltak a várakkal és a középkori úthálózattal. Ez a meglátás természetesen csak további régészeti kutatómunkával és tárgyi leletanyaggal lesz bizonyítható. A teljesség igényének jegyében hiányolható a háromszéki Homárka, a barcasági Papok sánca, vagy a partiumi, illetve bánági töltésvonulatok kimaradása a kötetből.

A Küküllővár címszó alatt több várra történik utalás. Amint a szövegből kiderül. Küküllő vármegye ispánsági váráról nagyon szerények az ismereteink, de abban ma már többnyire konszenzus van a kutatók közt, hogy a királyi vármegye sáncvára az Árpád-korban a reneszánsz, szabályos alaprajzú, négy saroktornyos kastélyt övező területen állt. A Kis-Küküllő mocsaras partjára épült középkori kővárat 1969–1971 között kutatták (Gh. Anghel), melynek során egy 9-10 m-es oldalhosszúságú, 2,5 m vastag falú, kőből és téglából épült toronyvárat tártak fel, sánccal és vizesárokkal, később kőfallal övezve. Az ásatiási eredményeket a feltárt falakkal és feltételezett alaprajzzal együtt csak röviden

közölték, a 13. század közepére keltezve a vár legkorábbi fázisát. A helyszín, valamint a közzétett alaprajzok és ásatási eredmények bemutatása sajnos nem került be a legújabb várszintézisbe.

A várak sorában hely illette volna meg a kézdiszentléleki erősség problémakörét. A székely területen álló vár hiteles forrásban csak 1517-ben tűnik fel először, ekkor azt a király Szapolyai János erdélyi vajdának adományozta. A régészeti feltárások nem tudták a Perkőn középkori vár maradványait kimutatni, így valószínűnek tűnik, hogy a *castrum Zenthlelek* alatt a Perkő alatt álló Tarnóczi kastély értendő, melynek erősítési elemeire Orbán Balázs is utalt.

Végül néhány hibaigazítás. A sebeslázi vár területén az 1942-ben végzett feltárás során nem találtak régészeti leleteket, a kászoni Szetyevár régészeti ásatására és késő Árpád-kori leleteire a szakirodalom nem utal, bár meglehet, hogy közöletlen ásatásról van szó. Nem tudni, leletek híján, milyen alapon kelteznek a keresztvári Nagyvárhegy várát a szerzők a 12. századra, vagy a vármezei várat (ahonnan középkori régészeti leletek mind-ezidáig nem ismertek) a 12–13. századra. Az ellenőrizetlen források egyik kiemelkedő példája az ojtózi vár 1538-as forráshivatkozása, ugyanis a várat a 17. század előtt írott források nem említik. A Keresztúrszékhez sosem tartozó Székelyderzs templomának 1274-es forráshivatkozása téves. A Német Lovagrend 1211-es adománylevelében a Barcaság határkijelölésben „castrum Sancti Nicolai” azaz Szentmiklósvár nem szerepel, az Olt parti Miklósvárra az oklevélben említett gyepűkből („indagines Nicolai”) következtet a kutatás. Egyébként, akár Ugra vagy Halmágy esetében, Miklósvár is megérdemelt volna egy önálló szócikket a várak címszavai közt, a 13. századi eleji várra utaló szerény, ám jelentős feltételezésekkel. Ugyanez vonatkozik Szászváros korai, 12. századra keltezett, földszáncsal megerősített lakótornyára, mely szintén a templomváras fejezetbe került.

A templomvárak címszavakat átfutva, kiderül, hogy a szerzők e típusba minden olyan templomot besoroltak, amelyeknél a védelem valamiféle formája megtalálható vagy feltételezhető, pl. az egyszerű kerített templomokat is. Árokalj, Marosszentimre, Ozsdola, Pinták, Szászfenes, Tövis és több más templom cinteremfalairól pusztán a létükön túl alig tudunk valamit, középkori keltezésük a legtöbb esetben mindössze hipotézis. Véleményem szerint a templomvár fogalom azokra az esetekre, ahol mindössze egy lőrészzerű kémlelőnyílásokkal ellátott tornyot találunk, csak fenntartásokkal alkalmazható, ilyenkor maximum védelmi elemről lehet beszélni. Ugyanis ilyen alapon, pl. Udvarhelyszék területéről több templom hiányolható a címszavak közül („védelmi” jellegű tornyok: Bordos, Bögöz, Erdőfüle, Rava, Rugonfalva, Vargyas). Székelyudvarhely középkori plébániatemplomát 1734-ben még lőrészű nyílásokkal áttört fal övezi, masszív kaputoronnyal. Régészetiileg megkutatott és a 15–17. századra keltezett a székelykeresztúri és kányádi középkori templomok kerítőfala, akárcsak Méréfalva cinteremfállal egybeépített kaputornya. Az oklándi templom különálló harangtornya a legújabb dendrokronológiai kutatások szerint, az írott forrásokkal összhangban „csak” a 17. század közepén épült, Agyagfalva kerítőfállal egybekötött kaputornya negyedszázaddal korábban. A felsőcernátoni Szentkert kápolna kerítőfalainak Árpád-kori keltezése nem bizonyított, és a székelyudvarhelyi Jézus Szíve kápolnához hasonlóan, a templomvárak közé való besorolása kérdéses.

Úgy gondolom, „Templomvárak, kerített templomok és más védelmi elemekkel ellátott egyházi épületek” cím pontosabban kifejezné a szétágazó témakört. A kutatásnak előbb-utóbb ki kell dolgoznia a „templomvárakra” egy több paraméteren alapuló kritériumrendszert (tornyok, bástyák, védelmi emeletek, gyilokjárók, lőrések, falvastagság, fal-

magasság stb.), amelyek alapján a gyűjtőfogalom kellőképpen altípusokra lesz bontható. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a középkor embere a világi jellegű, védelmi funkciót (is) betöltő épületekre több fogalmat használt, nemcsak a vár kifejezést, melynek szintén voltak gyakorlati okai. Hasonlóképpen különbséget tett a különféle templomok és ezek kiegészítő védelmi elemei közt, mint ahogyan a székelyek 1571-ben, sérelmeiket felróvó panaszlevelükben hangsúlyozva, hogy Háromszéken „vadnak keozottek magok oltalmara epített ereos Casteliok es Cijnteremek”. Később „apró kerítéseknék” nevezik templomváraikat.

Észrevételeim, kiegészítéseim parányi morzsák az óriási gyűjtőmunka adataihoz képest. Módszertani megjegyzéseim szintén nem csorbítják a minden eddiginél teljesebb és mondhatni sok tekintetben legmegbízhatóbb erdélyi várszintézis jelentőségét, mely meggyőződésem szerint nemcsak várkedvelő amatőrök, hanem szakemberek gyakran forgatott kézikönyve lesz.

Sófalvi András

NOVÁKI GYULA–BARÁZ CSABA–DÉNES JÓZSEF–FELD ISTVÁN–SÁRKÖZY SEBESTYÉN

Heves megye várai az őskortól a kuruc korig

Magyarország várainak topográfiája 2.

*Castrum Bene Egyesület – Bükk Nemzeti Park Igazgatósága,
Budapest–Eger, 2009. 192 oldal, 31 színes kép, színes térképmelléklet*

Örömmel nyugtázhatjuk, hogy a sorozat gazdái megtartották két évvel ezelőtt tett ígéretüket, és így kezünkbe vehetjük a vártopográfia újabb kötetét. Ezen túl is szemlátó-mást mindent megtettek, hogy a Heves megye várait ismertető kiadvány tartalmában és küllemében is előrelépést mutasson elődjéhez (Borsod-Abaúj-Zemplén) képest. A tartalmi fejlődés elsősorban abban áll, hogy a bevezető például kutatástörténeti áttekintéssel bővült, az egyes lelőhelyek leírásai pedig szembetűnően részletesebbek, több adatot tartalmaznak. A színes helyszíni fotók (köztük nem egy látványos légi felvétel) és az ugyan-csak színes domborzati térképen bejelölt várhelyek is látványos változást jelentenek.

A kötet 55 meglévő, további 11 elpusztult vár adatait tartalmazza és számolatlanul (94 tétel!) sorolja fel azokat a helyeket, ahol vár meglétét eddig csak feltételezni lehet, de még nem sikerült bizonyítani.

A szerkesztők ismételten kényszerítve érezték magukat, hogy a sorozatot elhatárolják azoktól az igényektől, melyek a teljes levéltári forrásanyag feldolgozását is hiányolják. Véleményem szerint pedig, ahogyan a fennmaradt korabeli metszetek, rajzok közlését, kritikáját sem, úgy a várak teljes levéltári (közöletlen) anyagának felgyűjtését és közlését sem ez a sorozat hivatott megoldani. Csak elismeréssel lehet nyilatkozni a most közreadott adattömegről, mely minden további elmélyült kutatáshoz jó alapot szolgáltat.

Annak ellenére, hogy a szerkesztők álláspontja világosnak tűnik az úgynevezett hosszszanti sáncok tekintetében, egy mondatot azért megérdemelt volna, hogy ezek a léte-sítmények miért maradtak ki a kötetből akkor, amikor Hatvan, Nagy-Gombos-pusztá kapcsán mégis indokolt volt a Csörsz-árokra is szót ejteni.

A kötet szerkezete az előzőhöz képest nem változott. Ez üdvözlendő abból a szempontból, hogy – sorozatról lévén szó – az egységes megjelenés kívánalom. Megtartották a szép tipográfiát, a jól megválasztott térképkivágatokat, és a tartalmi szerkezetet is (meglévő maradványokkal rendelkező, illetve elpusztult erődítmények, továbbá a bizonytalan objektumok. Hozzá kell tennünk, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kötetben e két utóbbi adat nincs különválasztva, Hevesben már igen.). Kár, hogy az egy-egy várhoz tartozó felmérési rajzokat, fényképeket továbbra is külön lapozással lehet csak fellelni. Ahogy az előző kötetben, úgy itt sem találunk korszak-mutatót, ezzel kényszerítve arra az olvasót, hogy ha a várakat korszakonként szeretné vizsgálni, elemezni, kénytelen legyen az egész könyvet végigolvasni. Az ábrák előtt találunk földrajzinév-mutatót, amelyben az egyébként betűrendbe szedett településnevek is megtalálhatók, ellenben nagyon hiányzik egy korszak-mutató.

Immáron a két kötet alapján is érdekes összehasonlítási lehetőségek kínálkoznak, és a vizsgálat egy-egy elemébe bevonható a két korábbi, a sorozaton kívül megjelent somogyi és a tolnai várkatalógus is. Ha a várak számát tekintjük, akkor a több mint kétszer akkora Borsod-Abaúj-Zemplén megyében valóban kétszer annyi azonosított várat ismerünk, mint Hevesben. Az elpusztult, illetve nem azonosítható objektumokat már nehezebb összevetni, hiszen e tekintetben egyik kötetben sem egységes a csoportosítás. Összességében azonban látszik, hogy míg Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az elpusztult, illetve nem azonosítható várak az ismert erődítéseknek 36%-át teszik ki, addig Hevesben az arány drasztikusan megfordul: az ismeretlen várak száma közel kétszerese az ismert erődítményeknek! Ennek okára csak a szerzők tudnak magyarázattal szolgálni, de éppúgy lehet az alaposabb forrásfeltárás, mint a kevésbé szisztematikus terepi kutatások, esetleg mindkettő együttes következménye. (A bevezetésben csak rövid utalást olvashatunk arra nézve, hogy Hevesben jelentősebb forrásfeltáró munka folyt.) Tolna megyében az arány a borsodihoz közelít, míg a legalacsonyabb, vagyis látszólag a legkedvezőbb Somogyban. Ez utóbbi esetben azonban figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy – elsősorban a belterületi erődítmények esetében – a régészetileg hiteles maradvánnyal nem rendelkező várak is az azonosítottak között szerepelnek.

Az is feltűnő, hogy az eddigi megjelent négy várkataszter alapján Hevesben találjuk a legkevesebb ismert erődítményt, még akkor is, ha az elpusztult várakat is az azonosítottakhoz adjuk. Ez annál is meglepőbb, mivel eddigi ismereteink szerint Heves földrajzi adottságai és az ismert adatok, a fennmaradt emlékek számát tekintve éppenséggel a legjobban ismert területek közé tartozott. Most, hogy a kataszterek ismeretében Heves a sor végére került, ismételten a korszerű távérzékelési módszerekkel, illetve terepbejárásokkal történő további kutatásokat kell szorgalmaznunk. Erre jó példa Tolna esete, ahol az utóbbi évtizedek terepkutatása olyan eredményt hozott, amire korábban senki sem számított.

Megye	Terület (ha)	Azonosított vár	Elpusztult	Nem azonosított	Ismeretlen az ismertek %-ában
Somogy	603586	84	18		15
Tolna	370323	77	51		39
Borsod-Abaúj-Zemplén	724996	105	35		37
Heves	363725	55	11	94	191

A két, azonos földrajzi adottságokkal rendelkező megyében a várak topográfiai elhelyezkedését illetően további összehasonlítás kínálkozik. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kötetben a domborzatot nem ábrázoló összesítő térképen kb. 13 síkvidéki várat lehet összeszámolni. Közülük csak négy őskori, a többi középkori. Heves esetében ez már könnyebb feladat, hiszen szép elterjedési térkép áll rendelkezésünkre. Itt a hegységektől délre 13 azonosított, és 4 azonosítatlan várat találhatunk. Közülük 9 őskori, egy római kori és 7 középkori. Utóbbiak között egy 10–11. századi földvárat, ezen felül templom- és városerődítéseket figyelhetünk meg, teljességgel hiányoznak az Árpád-kori kisvárak. Az egyre gyarapodó légi régészeti kutatások minden bizonnyal további új eredményeket hoznak majd ezen a területen is.

A helyszínrajzok korábban is bírált elnagyoltsága néhány esetben itt is nehéz feladat elé állítja az olvasót pl. Hatvan, Nagy-Gombos-puszta esetében, ahol a római őrtorony maradványait a könyv segítségével igen nehéz elhelyezni a környezetben. Hiányoljuk Gyöngyös város belterületén a kora újkori település lehatárolását még akkor is, ha egyetlen részletét sem sikerült azonosítani. Hasonló a helyzet Heves és Noszvaj esetében is.

Maradtak persze megoldatlan topográfiai kérdések is. A nemrégiben megjelent, a megye 10–11. századi temetőit leközlő kiadványban (RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Heves megye 10–11. századi temetői. Budapest, 2009. 272.) és ebben a kötetben eltérő módon lokalizálják a szerzők a szihalmi földváron (vagy másutt? v.ö. 358. sz. ház) előkerült honfoglalás kori sírleleteket.

Mindent egybevetve csak köszönet jár az évtizedek óta munkálkodó szerzőknek, a kitartó és alapos szerkesztőknek, hogy újabb fontos kézikönyvvvel gazdagodtunk, és várjuk a további köteteket.

Jankovich B. Dénes